

ETNOLOŠKA STAVBNA DEDIŠČINA IN NJENI LASTNIKI

Etnološka stavbna dediščina¹ je na terenu najobčutljivejši del kulturne dediščine. Ob njej se srečujejo interesi lastnikov, ki jih na eni strani narekujejo njihov gmotni in socialni položaj ter oza-veščenenost, na drugi strani pa zapovedi spomeniške službe, ki so si s prvimi marsikdaj v nasprotju.

Pri varovanju kulturne dediščine moramo upoštevati tudi širši družbeni okvir. Zanj je v zadnjih dveh desetletjih značilen ma-čehovski odnos ekonomsko liberalno usmerjenih odločevalcev v družbi do etnološke stavbne dediščine. Pri investicijskih projek-kih in »prenovah« je v ospredju podpora večjim projektom, ki prinašajo hiter zaslužek in lahko pripeljejo tudi do uničenja kul-turne dediščine. Majhni investitorji in lastniki objektov predvsem etnološke dediščine sredstev za obnovo večinoma nimajo. Zato bi potrebovali čudežni ključ, da se lastnik ne bi počutil prizadet, ko ugotovi, da je njegova lastnina uvrščena na seznam kulturne dediščine, temveč bi v tem videl predvsem priložnost za uspešno načrtovanje njenega ohranjanja, vzdrževanja in uporabe.

Kako varovati etnološko stavbno dediščino?

Z vprašanjem, kako varovati etnološko stavbno dediščino, se kot etnologinja konservatorica srečujem vsak dan. Ob kratkovidni težnji za modernizacijo in napredek je najbolj ogrožena stavbna dediščina anonimnega, ljudskega stavbarstva, še posebej v me-stitih in primestnih naseljih. Prav v tej zapuščini etnologi vidimo specifično etnološko kulturno dediščino in v njej pomembno vrednoto našega skupnega podedovanega kulturnega okolja. V Ljubljani in okolici je zaradi neustavljive moči večjih investitor-jev tovrstne ohranjene dediščine razmeroma malo, drugod pa je zelo ogrožena. Pri vsakdanjem konservatorskem delu na terenu vedno znova ugotavljam, da je glavni dejavnik, ki odloča o usodi vsakega posamičnega objekta kulturne dediščine, njen lastnik ali lastnica. Toda končna rešitev – ohranjanje ali propad objekta ali domačije – ni odvisna samo od dobre volje lastnikov. Marsikdo je lahko ponosen na objekt kulturne dediščine, ki ga poseduje, in meni, da mu lahko prinaša poseben ugled, drugim pa takšno lastništvo najpogosteje prinaša le dodatne, po njihovem mnenju nepotrebne težave in omejitve ter prehuda finančna bremena, za-to v njenem ohranjanju marsikdo ne vidi več smisla. Drugi se skušajo teh bremen otresti tako, da za objekte ne skrbijo, dokler jih pač ne uniči zob časa.

V stanju objektov kulturne dediščine se kažejo socialni status in uspešnost ali težave lastnikov skož čas. Poznani rek, da je »re-

vščina najboljši konservator«, v večini primerov drži. Objekti etnološke stavbne dediščine so se pogosto ohranili prav takrat, ko lastniki niso imeli sredstev za njihovo predelavo in posoda-bljanje, čeprav so si ju morda želeli. Le redkokdaj so se namreč ljudje zaradi naklonjenosti do starega pripravljali odpovedovati udobju; morebiti ob misli, da kar je bilo dobro za njihove predni-ke in je sčasoma dobilo zgodovinsko patino, že mora biti dobro tudi zanje in za prihodnje rodove.

Čeprav so avtentično ohranjeni objekti (to pomeni, da so od na-stanka ostali praktično nespremenjeni) s strokovnega stališča konservatorja najpomembnejši, je takšnih na terenu zelo malo. Najprimernejša namembnost zanje bi bila nedvomno muzejska. V večini drugih primerov pa velja nespodbitno dejstvo, s katerim se ob delu najpogosteje srečujem, da ima vsaka stavba svoje ži-vljenje. Večina stavb ni postavljena enkrat za vselej, ampak se v času spreminjajo glede na zmožnosti, potrebe in želje lastnikov. Zato tudi pri objektih, ki jih uvrščamo na seznam kulturne dedi-ščine, pogosto govorimo o njihovih stavbnih fazah.

Razmerja med lastniki in kulturno dediščino

Ozaveščenost lastnikov etnološke stavbne dediščine, če jim je mar zanjo, omogoča, da se ohrani marsikateri objekt, ki je pre-žitek iz preteklosti. Lep primer tega je Topolovčarjeva hiša na Jančah (Janče – Domačija Topolovčar, EŠD 18719), kjer imajo lastniki izjemen čut in naklonjenost do ohranjanja in varovanja starega. Zato so se po nekaj desetletjih življenja v mestu vrnili na kmetijo, kjer kmetujejo in svoje izdelke prodajajo tudi na raznih prireditvah in sejmih (slika 1).

Takšnih lastnikov je, žal, premalo, da bi preprečili hitro izgi-njanje stavbne dediščine na podeželju. Propadanje dediščine najpogosteje pospešuje brezbrizen odnos lastnikov do objekta; praviloma je to povezano z njihovo finančno nezmožnostjo, da bi objekt ustrezno obnovili in ga pozneje redno vzdrževali. Spremlja jo skoraj splošno razširjeno prepričanje, da se obnavljanje »ne splača«, saj da so novogradnje cenejše. Marsikod se vleče težava že od preteklih rodov. Nenaklonjenost lastnika do objekta je včasih mogoče razumeti tudi v socialnem kontekstu otroštva, če ga je preživljal v pomanjkanju. Ob velikih socialnih stiskah, ki so povezane z rojstno hišo, tudi lepi spomini na »ognjišče« ne morejo prekrti ran prikrajšanosti iz preteklosti. Morda so si vsaj nekateri lastniki objektov etnološke kulturne dediščine prav za-to, da presežejo revščino ali si dokažejo, da so jo presegli, priza-devali za postavitev nove hiše, pogosto neposredno poleg stare. V veliko primerih varujemo kot dediščino na pol opuščenno staro hišo, ob kateri stoji novejša, pogosto celo le na pol dograjena hiša, ki so jo postavili že pred nekaj desetletji, a kot nikoli do-koščani projekt neizprosno kvari okolje prvotne domačije.

Številna pomožna poslopja z elementi dediščine izginjajo, ker dandanes ne ustrezajo več potrebam sodobnega kmetovanja. Ko izgubijo namembnost, jih lastniki rušijo ali preurejajo do neraz-poznavnosti. Hlevi na kmetijah, ki so bil namenjeni le omejene-mu številu glav živine, kolikor jih je bila kmetija zmožna nakr-

¹ V prispevku uporabljam za opredelitev področja naziv etnološka stavb-na dediščina oz. etnološka kulturna dediščina, čeprav Zakon o varstvu kulturne dediščine termina etnološka kulturna dediščina ne pozna, ka-kor tudi ne tehniške, umetnostnozgodovinske ali arhitekturne dediščine ipd., temveč govori le o kulturni dediščini. V prispevku termin etnolo-ška dediščina uporabljam s stališča stroke in ne zakona. Pod terminom nepremična etnološka kulturna dediščina razumem ljudsko stavbarstvo anonimnega človeka, predvsem na podeželju, s katero se po območnih enotah ZVKDS ukvarjamo etnologi konservatorji.

Slika 1: Topolovčarjeva hiša.
Foto: Andreja Bahar Muršič, Janče pri Ljubljani, 2005.

Slika 2: Možinetova hiša.
Foto: Andreja Bahar Muršič, Šentjošt nad Horjulom, 2013.

miti z lastno pridelavo krme, danes ne ustrezajo več sodobnim merilom evropskega kmetovanja; z baliranjem krme izgubljajo svojo namembnost kozolci, prav tako so jo izgubili podstrešni seniki in strehe se iz nekdanjih strmih strešin, ki so uspešno kljubovale vremenskim razmeram, spreminjajo v položnejše. Zato je včasih prav duhamorno prepričevanje lastnikov, naj vendarle ohranijo tradicionalni, bolj strm naklon – zaradi videza, usklajenosti z okolico, ohranitve opečne ali težke betonske kritine ter za boljše odtekanje meteornih voda. Lastniki v objektih kulturne dediščine ne vidijo potencialov, ki bi jih ti lahko prinesli njim in lokalni skupnosti, npr. ob dopolnilni dejavnosti na kmetiji. Izkušnje in raziskave, ki so jih opravili predvsem v tujini, so pokazale, da se ljudje v stavbno usklajenem – tradicionalnem okolju bolje počutijo, daje jim prijeten občutek domačnosti, in tudi gostje, ki obiščejo takšne kmetije v spomeniško varovanih okoljih, tam radodarnije porabijo denar kot drugod. Ugoden vpliv obnov in ohranjanja tradicionalne podobe v vaškem in mestnem okolju se kaže tudi v širši lokalni skupnosti, ki z dejavnostmi obnove in ohranjanja tradicionalnih načinov pridelave pridelkov in gostoljubja ohranja vitalnost, dokler seveda gostov ni preveč. Zaradi večjega obiska turističnih kmetij in ohranjenih ambientov se ustvarjajo tudi nova delovna mesta, dodatno se odpira tržišče za rokodelske izdelke in kmetijske pridelke.

Uničevanje etnološke kulturne dediščine je še posebej močno v bližini mest, kjer kmetije izginjajo in ima stavbno zemljišče sorazmerno visoko ceno. Lastnikom je v želji po zaslužku kulturna dediščina le ovira pri prodaji parcel, zato pogosto pospešijo propad objektov z odkrivanjem streh, slabitvijo nosilnih sten, vogalnih povezav ipd. K takšnemu uničevanju pripomorejo tudi velik interes in pritiski investitorjev, ki gradijo za tržišče, ter ohlapni prostorski akti, ki praviloma v celoti ne povzemajo strožjih meril varstva kulturne dediščine; le prostorski akti občin so namreč nadrejeni strokovnim smernicam varstva kulturne dediščine. Zato je izginilo in se uničuje veliko stavbne dediščine.

Značilen primer tovrstnega izginjanja stavbne dediščine je množično propadanje na severnem delu Ljubljanskega barja v neposredni bližini mesta Ljubljane. Ta del Barja je bil izsušen najkasneje, prepleten je z barjanskimi jarki in je naseljen šele od srede 19. stoletja. Prve kolonizacijske hiše na vlažnem močvirnem

območju Barja so bile lesene. Poleg hiše je stal še vodnjak in pozneje kozolec toplar za sušenje šote, ki je Barjanom prinašala dober zaslužek. Zaradi neugodnih terenskih razmer in pogosto nestrokovnih gradenj so lesene hiše, ki so imele na vzhodnem delu tudi hlev, hitro propadale. Na prelomu v 20. stoletje je les začela spodrivati opeka. Stanovanjska hiša, postavljena ob cesti, se je ločila od hleva, skednja in toplarja, ki so bili praviloma postavljeni slemensko pravokotno na hišo in cesto. Tako podoba je imelo Barje vse do 70. let 20. stoletja, ko so nekateri potomci Barjanov začeli graditi stanovanjske hiše po vzoru primestnih nadstropnih stavb kvadratnega tlorisa. Sredi 90. let 20. stoletja je sodobno podjetništvo narekovalo množično gradnjo za tržišče, ki je bila zaradi nizke cene zemljišč na Barju in bližine mesta zelo ugodna. Navkljub vključenosti spomeniške službe² pri večini novogradenj na Barju se je zazidalna struktura spremenila. Vzrok je predvsem pogoj iz prostorskega akta, ki na ozkem zazidljivem območju ob cesti dopušča pozidavo območja: razmerje je 40 % zazidljive površine parcele nasproti 60 % nezazidljive. Temu na pravni podlagi v kulturnovarstvenih pogojih ne moremo nasprotovati. Iz nekdanje redke poselitve Barja, z veliko zelenimi površinami, se je razvil obcestni konglomerat goste pozidanosti, ohranila pa sta se zazidalna linija in bolj ali manj tudi stavbni tip. Pri ohranjanju kulturne dediščine je velika ovira tudi skupno lastništvo: solastniki se ne morejo uskladiti ali pa so krajevno oddaljeni in zato manj dovzetni za probleme, ki jih prinaša vzdrževanje dediščine.

Nekateri lastniki so navidez naklonjeni kulturni dediščini in želijo objekte pri obnovah še nekoliko »postarati« s starejšimi elementi ali dodajati stavbne člene, ki niso zgodovinsko potrjeni, kar s strokovnega stališča prav tako ni sprejemljivo.

Zelo neprijetno je spoznanje ob dejstvu, da je lastnik kulturne dediščine v svoji vnemi za obnovo ali ob zavestnem izogibanju strokovni službi že naredil napake. Kot konservatorica sem razpeta med strokovnimi načeli, ki jim moram slediti, in nači-

2 V registru kulturne dediščine je območje varovano kot Ljubljana – Kulturna krajina Ljubljansko barje, EŠD 11819, in Ljubljana – Arheološko območje Ljubljansko barje, EŠD 9368; zanj velja varstveni režim za varstvo kulturne krajine in arheološke dediščine.

ni, kako naj ta načela upoštevam v konkretnih primerih in jih predstavim lastniku, da lahko ustrezno popravi posege, ki niso skladni s smernicami, pri tem pa ga ne odvrnem od nadaljnega sodelovanja. Zadeva je še neprijetnejša, kadar je lastnik lokalna skupnost in je poseg izvedel priznani lokalni mojster.

Marsikateri lastnik se zaveda napak, ki jih je povzročil s predelavo objektov v preteklosti; zaradi tega ni mogoče varovati celote, temveč le posamične ohranjene elemente. Tak primer je domačija Dolenc v Podlipoglavu, kjer sta varovana in v register kulturne dediščine vpisana le mlin in toplar (Podlipoglav – Mlin in toplar na domačiji Dolenc, EŠD 28034). Stanovanjska stavba z mlinom je bila predelana ob koncu 70. let 20. stoletja. Ko so se lastniki odločili za obnovo in promocijo, smo pripravili strokovne smernice, ki so vključevale tudi sanacijo dela objekta z mlinom, ter pozneje sodelovali pri sami izvedbi obnove in končni prezentaciji kulturne dediščine. Odrprtost lastnikov za sodelovanje, čeprav je varovana le polovica domačije, je obrodila lepe sadove, saj so na kmetiji na temelju ohranjene dediščine ter ljudskega znanja razvili široko turistično ponudbo, povezano z izročilom mlinarstva. Na Dolenčevem mlinu, ki je še edini ohranjen od nekdanjih številnih mlinov in žag v dolini, si lahko obiskovalci ogledajo delovanje mlina in stop, sodelujejo na delavnicah ali se udeležijo prireditve, ki so večinoma povezane z mlinom. Za prireditve in dogajanja na domačiji je dobro uporaben tudi prostor pod obnovljenim kozolcem, kjer je manjša zbirka starega orodja.

V odnosih lastnikov do kulturne dediščine se potrjuje tudi sporočilo reka, da podarjeno ni nič vredno, ampak dobi veljavo šele takrat, ko moraš za to nekaj plačati. Z lastniki, ki se ob materialni koristi zavedajo tudi pomena etnološke kulturne dediščine, je sodelovanje lažje ter praviloma prinaša dobre sadove. To, na primer, velja za Možinetovo hišo v Šentjoštu (Šentjošt nad Horjulom – Hiša Šentjošt nad Horjulom 9, EŠD 9916), ki je najverjetneje ne bi bilo več, če je ne bi leta 2003 kupil priseljenc iz Ljubljane, ki se je priženil v Šentjošt. Hiša je bila v izjemno slabem gradbenem stanju, tako da sta bili potrebni takojšnja statična sanacija in obnova. Danes, v sklepnih fazi obnovitvenih del, Možinetova hiša bogati videz Šentjošta in daje dober zgled tudi drugim lastnikom tovrstnih objektov ter z javno namembnostjo, četudi le v delu objekta, bogati kulturno dogajanje v kraju in ga povezuje (slika 2).

Z opisanimi primeri sem želela opozoriti na veliko vlogo, ki jo imajo lastniki kulturne dediščine pri njenem varovanju in ohranjanju. Odnos do lastnine je zelo različen: nekateri jo cenijo in potrebujejo le strokovno pomoč konservatorja ali konservatorke, druge je treba stalno ozaveščati in prepričevati. Pri nekaterih pa tudi to ne pomaga in še naprej vidijo v kulturni dediščini le breme in v konservatorji ali konservatorju predvsem nezaželeno osebo, ki jim v imenu države spet nekaj prepoveduje.

Pomen kulturne dediščine

Zakon o varstvu kulturne dediščine javni službi med drugim nalaga varovanje in ohranjanje kulturne dediščine. To se zaplete v primerih, ko je služba na »nasprotnem bregu«¹ kakor lastnik. Konservatorka ali konservator se pogosto znajde brez moči, kadar lastnik v etnološki stavbni dediščini ne spozna kvalitet, ki jih ta ohranja v primerjavi z novejšimi stavbami. Lastnikom in preprostim ljudem je včasih težko razložiti, da kulturna dediščina s sabo nosi preteklost, ki jo je treba varovati tudi za prihodnje rodove, da se ji bodo tudi oni lahko približali. Objekti kulturne

dediščine so praviloma kakovostno zgrajeni in so se prav zaradi tega lahko ohranili do današnjih dni; premorejo estetske prvine (obokanost, stenske niše, členjene fasade, lesene ornamente idr.), ki jih sodobni gradbeniki pogosto ne znajo več narediti, če se tega posebej ne izučijo, ali pa so za lastnika velik finančni strošek. Naposled pa imajo »tradicionalni«² objekti, katerih uporabnost se je žlahtnila skozi čas, tudi nekatere elemente sodobne ekološke gradnje (naravna gradiva, majhna okna, apneni ometi, debele ali dvojne stene), ki so danes spet vse pomembnejši.

Finančna pomoč lastnikom pri obnovah

Čeprav se marsikateri lastnik strinja in si celo želi, da bi objekt obnovil skladno z merili varovanja kulturne dediščine, se najpogosteje zatakne ob dejstvu, da je za obnovo po kulturnovarstvenih smernicah potreben nekoliko večji denarni vložek. Pogosti ugovor lastnikov je, »Bomo obnovil, če boste kaj zraven dal.«³ Kaj lahko konservator ali konservatorka odgovori na to oz. ponudi poleg brezplačnih strokovnih nasvetov v obliki konservatorskih smernic za obnovo?

Strokovna služba – Zavod za varstvo kulturne dediščine – za obnovo nima lastnih sredstev, zato lastnikom svetujemo, da se prijavijo na razpise za sofinanciranje obnov kulturne dediščine. Razpis vsakih nekaj let objavi Ministrstvo za kulturo. Nekoliko lažje je z občinskimi sredstvi, saj nekatere občine pogosteje, praviloma vsako leto, namenjajo denar za obnovo kulturne dediščine na območju lokalne skupnosti. Tudi ministrstvo, zadolženo za kmetijstvo, je nekaj let izvajalo program sofinanciranja obnov objektov kulturne dediščine v sklopu evropskega Ukrepa 323. V letu 2013 se je ta program končal in le upamo lahko, da bo v novih pospeševalnih programih za kmetijstvo namenjen kak evro tudi za obnovo objektov kulturne dediščine. Občine, ki namenjajo sredstva za obnovo kulturne dediščine, kljub dejstvu, da ta niso visoka, s to gesto kažejo na pomen kulturne dediščine kot vrednote in spodbujajo lastnike k obnovam in vzdrževanju.

Gmotna podpora obnovam je hvalevredno dejanje. Vendar gre v primerjavi s subvencijami na sorodnih področjih le za drobtinice, kar se kaže tudi v pomenu in pri vrednotenju kulturne dediščine v družbi. Zato bi morali usmerjati več namenskih sredstev za obnavljanje in ohranjanje tudi etnološke kulturne dediščine. S tem bi bistveno pripomogli k ozaveščanju lastnikov in povzdignili pomen skrbi za etnološko kulturno dediščino na ravni države. Ob bolj usklajenih ukrepih, usmerjenih v spodbude, ne le v prepovedi, bi končno dosegli tudi celovitejšo strokovno pomoč. Etnologi konservatorji bomo šele s spodbudami lahko ponudili celovitejše usluge, utemeljene v strokovnih smernicah za obnovo, pomoč pri prijavi na razpise (kar je Zavod pred leti že počel), od predhodnih analiz do popolne projektne dokumentacije. Le s celovitim pristopom, ki vključuje tudi želje, poglede in vlogo lastnikov kulturne dediščine, bomo lahko uspešneje varovali in ohranjali etnološko kulturno dediščino.

Za njeno učinkovitejše ohranjanje mora celotna družba spoznati njen pomen in vrednost, kar se vrednoti tudi s sredstvi, ki jih za to namenja. Le tako bo mogoče tudi uspešnejše medresorsko usklajevanje: pri pripravi prostorskih aktov, v katerih kulturne dediščine ne bi preglasili interesi kapitala, pri davčnih olajšavah (kar smo nekoč že poznali), dopuščanju izjem glede varnostnih, sanitarnih in podobnih standardov, ki jim pri obnovah objektov kulturne dediščine ni mogoče vedno zadostiti, ne da bi pri tem okrnili historično pričevalnost kulturne dediščine.